

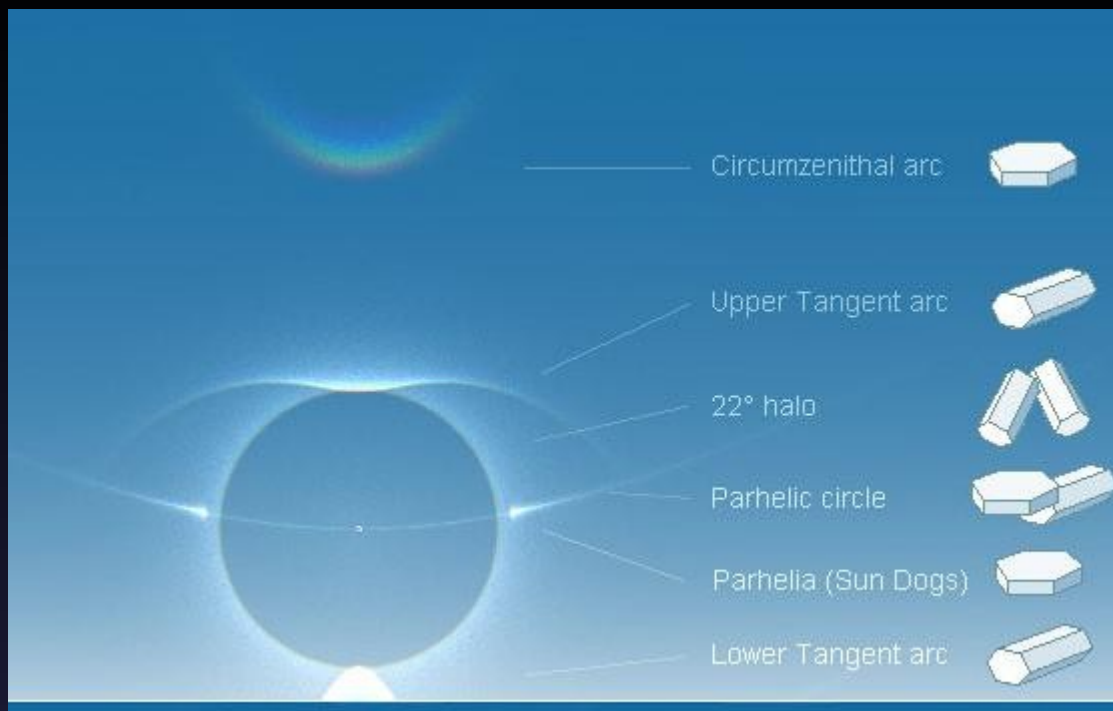
Taevalmärgid

Andres Kuperjanov
Eesti Kirjandusmuuseumi
Folkloristika osakond

1. halo
2. vikerkaar
3. helkivad ööpilved
4. virmalised
5. Kuu, Päike, täht
6. varjutused
7. komeedid
8. 7 tähte
9. 12 tähtkuju
10. ristirahva tähed
11. linnutee

1. Halo

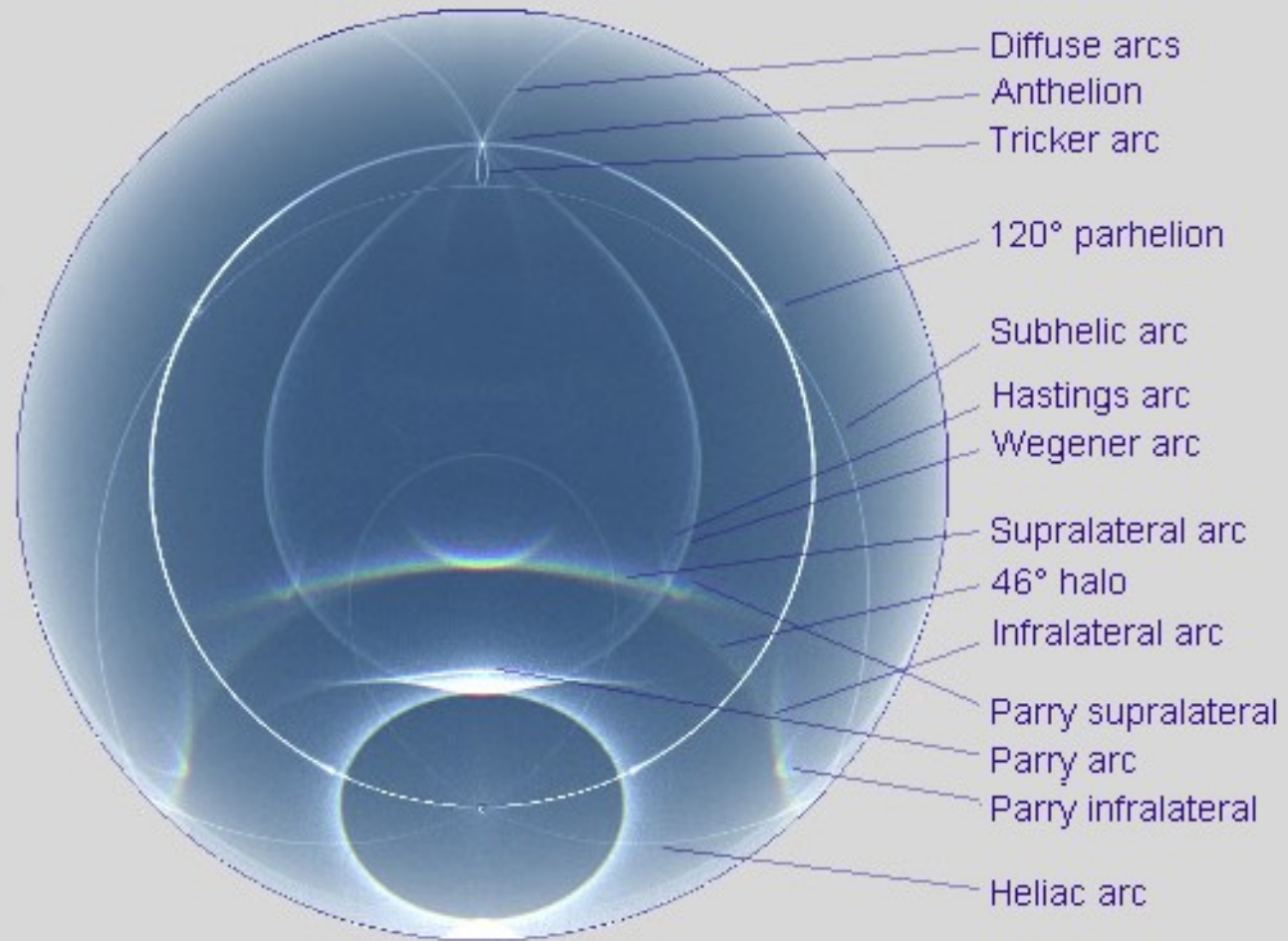

Halonähtused tekivad valguse peegeldumisel õhus olevatelt mitmesugustelt jääkristallidelt.

Avaldub kõige sagedamini valepäikeste ja sammastena. Koos valepäikestega on suhteliselt sage ka tara, ring ümber Päikese. Sambaid võib näha ka heledatel lampidel.

Halosim

Kui päikese ümber on mõni kuju, näit. rist, siis arvatakse tulevat sõda. Nii näinud 1914. a. Valgjärve valla Künnapistu talu peremees taevas päikese kõrval olevat risti. ERA II 203, 275 (4) < Otepää

Kui on aga päikese ümber, kummalgi pool kaks teist päikest (mis tuleb kiirte reflekteerumisest õhus hõljuvates jääkristallides), siis arvavad usklikud (ka ebausklikud) inimesed liginevat kas viimset päeva või mõnda kohutavat sündmust – õnnetust ERA II 203, 275 (3) < Otepää

1.a. Kuuhalo

2. Vikerkaar

Üks Päikesega seotud erakordsetest nähtustest on olnud olukord, kus päev tuleb välja ja vihma sajab. See on rahvusvaheliselt üpris ühesuguste ja huvitavate usundiliste seletustega fenomen. Seda olukorda seos-tatakse mütoloogiliste olendite ja nähtustega (nõiad, Jumal, Vanapagan või surnud vihtlevad, samuti võivad olla vihtlejateks Karu ja Hunt kes on ilmselt ka taevased olendid?), sellist vihma on peetud vaeslaste silmaveeks või seostatud uppunute hingedega. Ilmselt on ka see seos hingekontseptsiooniga väga vana.

Ja sellistes tingimustes võib taevast leida vikerkaare.

Vikerkaar olevat väline märk Jumala töotusest Noale, et veeuputust enam ei kordu.

Nagu kuud ega päikest (vt. § 24) nii ei lubata vikerkaartki näidata sõrmega, veel enam: ei tohita minna ka sinna kohta, kus on vikerkaare ots maas, sest sääl vikerkaar rüüpaks inimese üles; lapsed kartnud seda koledasti: vihmaga koos nad sajaxsid siis ülalt maha ja kukuksid surnuks (Loorits).

Lõpuks teatakse ka inimese ülestõstmise lugu. üks mees kalastand järves ja vikerkaar joond tema ühes kõige paadiga õhku; pärast mees vihmaga kukkund taas maha ühte lossi ja leitud säält surnuna (Loorits).

3. Helkivad ööpilved

Helkivad ööpilved on väga kõrgel (suurusjärk 80 km) olevad pilved, mida valgustab loojunud Päike.

Lisaks dekoratiivsusele on nad olnud oluliseks infoallikaks kõrgatmosfääri omaduste uurimisel.

5. Virmalised

Virmalised tekivad atmosfääri ülakihis, kus hõreda gaasi paneb helendama Päikeselt pärinev osakeste voog. Virmalised on intensiivsemad aktiivse päikese perioodil.

Virmalisi seletatakse mitmeti. Kõigepäält peetakse nende ilmumist lihtsalt taeva avamiseks ehk “vallaminemiseks”, mis esinevat juba maailma algusest saadik (L). Kui virmalised “põlevad”, siis need suured maa(kera) telge taguvad sepad on pannud töö “paigale”, s.t. kõrva, ja suitsetavad oma piipu, — sellest siis see valgus paistabki (Sr). Virmalised tekivad tulemägedest ja ennustavad sõda (Loorits)

5. Kuu, Päike, täht

Algselt on enamik loodusnähtusi, Päike, Kuu, tähed jmt. olnud inimeste jaoks elavad, kuigi neist päritolult erinevad.

Varases regilaulus *Tähemõrsja* saabuvad neiule kosilasteks Päike, Kuu ja Täht.

Päikesel teatakse olevat ka lapsi. Nii jutustetakse mereema tütre pulmast päikese pojaga = päva puoga (Loorits).

Paljud rahvad peavad Päikest ja Kuud jumalateks, ka õeks/vennaks, isaks/pojaks.

Päike ise on jumal. Kuu jumala poeg. H II 11, 75 (17) <
Rakvere

Kuu on ainus taevakeha, mille peal võib üht-teist näha.

1. Kuu peal on inimene (vaenelaps, kuutõrvaja ...)
2. Kuu laigud on tekitanud kuutõrvaja
3. Kuu laigud on inimese või kuu enda nägu

Veekandja Kuu peal

Levinuim ja tuntuim motiiv Kuu laikude seletamiseks on *Vaenelaps Kuu peal*. Loo suhtelisele vanusele viitab vormel, millega neiu pöördub kuu poole ja mida kasutati ka iseseisva loitsuna:

*Kuukene, kullakene,
võta minno sällavihkjas
ja päämõskjas.*

H, Wiedemann 3, 134

Teine motiiv on vett kandvast naisest, kes solvas kuud ja tõsteti seepärast kuule.

Kuuvalgus on pahateo või patu sooritamiseks liiga hele, mistõttu kuu otsustatakse ära tõrvata. Kuu tõuseb liialt kiiresti ja jääb laiguliseks, või siis jääb pahategija(d) tõrva sisse kinni ning tõmmatakse (sagedasti koos tõrvapüttide ja vahepuuga) kuu peale, kus ta on siiani nähtav.

Kuriteoks on vargus (ülemaaliselt tuntud motiiv), naisetapmine (Lõuna-Eesti), armuakt (Lääne- ja Põhja-Eesti), hilisel õhtul saunas viibimine, kuu solvamine.

Ka Kain ja Abel võivad olla laikudeks.

*Üts miis oll tapnu naise är. Kuu oll kaenu ja naardnu päält:
et ma näe! Mehel lännu süä täüs, võtnu tõrvapotti ja pintslu.
Roninu kuu pääle ja nakkanu kuud tõrvama. Käsi värಿಸnu.
Mõnda paika saanu tõrva pallu, tõistä paika veidü. Selle om
kuu laiguline. ERA II 115, 644 (3) < Urvaste*

*Vanal aal sedaviisi old, üks nasterahvas läind vett tooma,
kaelkoogud old ja ämbred õla peal. Õhtane iline aeg old ja
kuu paistis. Tema vaadand üles ja meel old paha, et nii ilja
peab vett tooma: “Mis sa seal laiskled, võta ämbrid oma
selga, katsu ka kanda, kas on kerge!”*

*Kuu olla ta tõmmand kohe kõige ämbretega oma sisse,
kohe ülesse: “Nüid on sul siin ea kerge! Inimese nägu on
sellest kuu sees. ERA II 77, 281/2 (74) < Hageri*

Kui üldiselt ei ole meie taevakehade sugu määratletud, siis Kuu kipub selles osas olema vähe erandlik. Sageli kujutatakse teda mehena, eriti vanamehena. Seetõttu külastab Kuu ka naisterahvaid:

Kui kuu kasvab, siis ta läheb hea naise juure, kui kahaneb, siis ta läheb halva naise juure. ERA II 148, 300/1 (49) < Rapla

Mütoloogias jagunevad paljud rahvad selle järgi, kuidas nad Kuud määratlesid, ühed kujutlesid Päikest mehena/vennana ja Kuud naisena/õena, teistel on jälle vastupidine arvamus. Paljud rahvad usuvad, et Kuu laigud on tulnud tema salasuhetest oma õe Päikesega. Sellist varianti, kus Kuu on Päikese õde on ka meie usundis mainitud.

Päikese märgiks on ratas, või sellest kujunenud ristid, eelkõige haakrist ja triskele. Kuid päikesega on seostatud ka linde (keltidel luik, paljudel rahvastel kukk, kotkas) ja loomi (põder, hobune).

Päike on nagu meite maakera ja on seest poolt õõne. Ta on puid täis aetud ja põleb kuni viimse päävani, siis ta kustub ära ja maa läheb mustaks. Ja sest tuleb see, et pääva poole tähte ei pole näha, sest Peetrus lööb iga humiku naad suure haoga surnuks ja paneb õhtu põlema. Küll tal on tööd säääl kallal. H, Mapp 141 (2) < Saaremaa

Päike on põrgu värava suu. H II 9, 107 (1) Viru-Nigula

Päike ehk Päev toob meile hommikul uue päeva. Hommikust päikest on teretatud. See komme näitab aupaklikku suhtumist, aga loob ka soodsa häälestuse algavaks päevaks.

Mia olõ seda kuulu, et vanad mehed tõstn ikka mütsü, kui päe tõusn. Teretän sedäsi pääva. RKM II 333, 39 (9) < Kihnu

Punane Päike loojumisel või tõusmisel tähendeb halba ilma või hirmsat tulevikku. Enamasti on siiski Päikese loojumise/ tõusmise ended lähipäevade ilmaennustusteks.

Kui pääv alla looja lähäb, sis mädaneb ta ära ja tõisel hommikul tõuseb uus pääv üles. H, R 2, 18 (83) < Laiuse

Kaks korda aastas peale pesas istumist päev pöörab:

Päävä püürmist vai käändmist arvatas tulõvat tollõst, et ta tormas kohege vasta ja inämb edese minnä ei saa ja piat nakama tagase poolõ minemä ja tollõst tulõge, et tä käü edese ja tagase niikavva kui vasta lüü. ERA II 203, 596 (24) < Räpina

Vanimad uskumused pärinevad ajast, mil tähed olid veel Ilmalinnu poolt kirjatud taevas või siis isiksustatud ja elavad olendid. Sellel kaugel ajal nähti taevas loomi, jahimeest, kes jälitas müütilist Päikesepõtra.

Tähtede kohta on veel arvatud, et nad on augud taevas või naelad, millega taevas on kinnitatud.

Tähed on vanapaganast taeva sisse löödud naela pead.
EÜS VIII 146 (116)

*Emä ütles vanass lapsele, et tähed on Jumala silmäd,
Jumal on kõrgel taevan. ERA II 266, 380/1 (20) < Kodavere*

*Tähed on küünlad, pannakse õhtu põlema, homiko Peetrus
lööb suure haoga surnuks. H, Mapp 107 < Karja; sama H,
Mapp 125 (2) < Karja*

*Tähti arvatakse olevat taevas nii palju kui maapääl inimesi.
Kui langevat taevas täht, surra ära üks inimene. Sest ühes
inimese surmaga kustuvat ka ära tema inge täht. Suured ja
eledad tähed olla rikaste ja väikesed tuhmid vaeste inimeste
inged. ERA II 132, 597/8 (8) < Karja*

6. Varjutused

Päikesevarjutus tekib siis, kui Kuu läheb Päikese eest läbi ja varjab oma kettaga Päikese helendavat pinda.

Päikesevarjutuse tekkimise astronoomiliseks eeldusteks on Päikese ketta ja Kuu ketta praktiliselt sama nurkläbimõõt ja Päikese ja Kuu asukoht vaateleja jaoks samal joonel.

Päikesevarjutusi on kolme liiki:

täielik – Kuu ketas varjab täielikult Päikese,

rõngakujuline – Kuu ketas liigub küll Päikese eest läbi, aga Kuu ise on oma orbiidi kaugemas osas ning tema nurkläbimõõt on väiksem kui Päikesel, mistõttu taevas on kitsas rõngas,

osaline – Päikesest varjatakse ära ainult osa.

Päikesevarjutus on täielikuna nähtav ainult väga kitsas ribas ja on seetõttu väga haruldane loodusnähtus. Näiteks võib mööduda sajand ilma Eestis nähtava täieliku päikesevarjutusega. Viimased Eestis nähtud täielikud päikesevarjutused olid 1914., 1990., järgmine tuleb **2126.** aastal.

Täielikke kuuvarjutusi võib aga aastas olla mitu ja varjutus tekib siis, kui Maa varjab Kuu eest Päikese. Kuna Maa on oluliselt suurem kui Kuu, siis varjutatakse praktiliselt kogu Kuule langevat valgust. Kuuvarjutuse ajal valgustab Kuud Maa atmosfääris hajunud valgus, seetõttu jääb Kuu veripunasena taevas nähtavaks, kuuvarjutust on aga võimalik näha igal pool, kus Kuu parasjagu paistab. Täpselt samasugune kuuvarjutus toimub samuti iga 18 aasta järel ja on samas kohas ka nähtav.

Vanim ja üleilmne ettekujutus on, et Päike või Kuu süüakse ära, sööjaks on tavaliselt ürgjõudude kehastus draakon. Et päikesevarjutuse ajal on nähtav kiulise struktuuriga helendus (päikese kroon), on sööjateks sageli ka maod (see mõiste asendab sageli ka draakonit) või musta peaga vaglad.

Päikese ja kuu varjutamisest usuti, et kui parajalt neid varjutatakse, siis olevat inglid neid puhastamas. Kord puhastatavad ainult üks külge, kord teine külge, kord koguni kõik terve kuu ehk päike; sest nõnda pea kui päikese ehk kuu pääl plekisi näha olla, võtavad kohe inglid puhastamise ette. Suitsutadud klaas silm ees hoides olla just tunda kuidas inglid töös olevad. H IV 3, 783/4 (1) < Puhja

7. Komeedid

Esimesed teated Eestis nähtud komeetidest leiame B. Russowi Liivimaa kroonikast.

Sabaga tähel oli mitmesuguseid omadusi. Enamasti ennustas ta ka teistel rahvastel halba (sõda, ikaldused, maailmalõpp, valitsejate vahetused, surm, katk või mõni muu haigus), suhteliselt harva seostati teda hea viljasaagi või kalarikka aastaga (komeediaasta viinamarjadest pidavat saada parima veini – nii usutakse veinimaades).

Ennustamisel peeti silmas komeedi saba kuju ja ka värvust. Viimaste komeetide puhul (1996, 1997) vallandus nagu aastatuhandete eestki mure, et saabumas on maailmalõpp või suur sõda.

Komeetide olemusest on räägitud mitmeid lugusid. Näiteks on taevalised palganud endale koristaja ja siis:

Kommet on see luud, mida taeva tüdruk valmistab kadaka okstest ja pistab selle põlema ja jookseb sellega mööda tähtede kambrid ja põletab selle tulega kõik paha kõntsa ära ja ka ühtlasi peletab vanapagana sellisi taevast eemalle, kes on sinna suutnud tungida. Mida hoolsam tüdruk - seda kiiremini jookseb see. Et kommetide nähtus väga arva on, see tuleb sellest, et taeva tüdrukuid väga arva kaubeldakse uuteks ja vanu lastakse lahti, sest et taeva tüdrukud on pühad ja need ei tee süidi lahti laskmiseks. E 56700 (8) < Võnnu

JAAK JAANISTE

Hale-Boppi komeet 1997. aastal. Pildil on sinakas ioniseeritud gaasist koosnev saba ja punakas tolmusaba. Alumistel piltidel on komeedi tuuma piirkond nähtuna läbi Tartu Tähetorni Zeissi teleskoobi. Tuum ise on niivõrd väike, et seda ei ole näha, küll aga on selgesti eristuv tuuma pöörlemise tõttu spiraali keerdunud saba tekitav aines.

Kui sabatähte on näha, siis läheb soov täide. ERA II 158, 260 (34) < Jämaja

*Ükskord oli suur sabagatäht taevas, õhta tõusnud, omiku läind maha, suur tuleaga old taga. Olla seitse penikoormad maad ää põletand, olla maha kukkund. ERA II 77, 572 (85)
Nis < Hag*

Ku annaga tähte nätti, pallõldi: Jumal, Jumal, anna no kõrva kuulda, ärr angu silmä nätä! H III 9, 722 (32) Urvaste

*“Hannaga täht” ehk “kommet taeva pääl” ei anna head, ei too head ega kuuluta paremat ette. Kui Türgi sõda tuli 1877 a., siis oli suur hannaga täht hommiku, päikese tõusu eel ja tema määratu hand oli kui “silgi saba” kaheharaline ja ulatas kõrgele taevapeale üles. Peale selle tuli varsi Türgi sõda...
E 47381 < Rõuge*

Komeetidega seonduvad ka meteoorid.

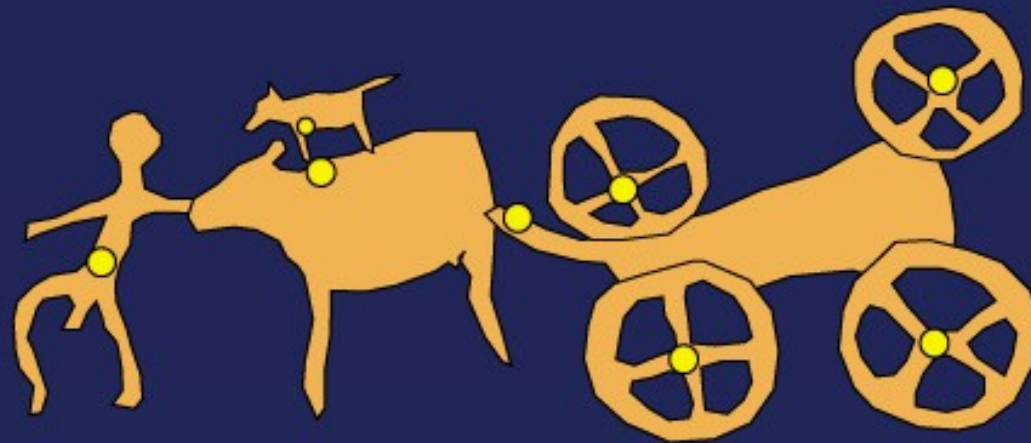
Kukkuvad tähed olla tulised pommid, mida kurat põrgust nende pihta visata, kes Jumalast ära on heidetud. Selles pommis (tulekaares) minna kurat sellele esimest korda vöörsile. EÜS VIII 146 (115)

Tähe lasev nuuli, vanainimese ütliv: ilm lää saol. KKI, WS <Karksi.

Kuhu täht taevast maha sadada, seal arvavad mõned rahaaugud olevat. E 8° 14, 86 (262) < Tartu

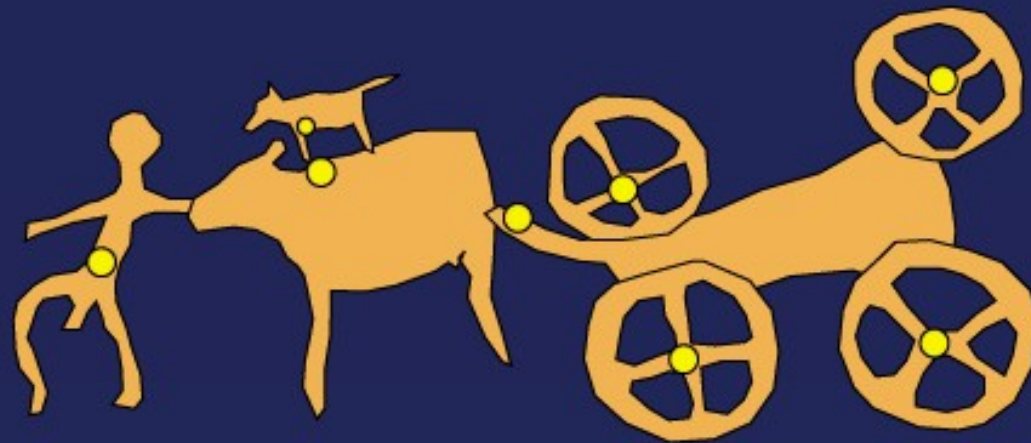
Kui täht ülalt alla tuleb sirinal, siis jääb ümber (vilja) kõrre tähe sitt, nagu pool nõela. See on all. Seda sai mitu kordanähtud. ERA II 130, 225 (6) < Muhu

Tavauskumused

8.a. 7 tähte Suures Vankris

Tavauskumused

Alates Vestringist on Eesti rahvaastronoomias olnud lisaks 7 heledale tähele ka kaheksas, nõrgem, Hunt Härja kõrval. Seitse tähte on nt ingliskeelses Big Dipperis

Tavauskumused

8.b. 7 tähte Taeva Sõelas

Üldlevinud arvamus on, et Sõelas on 7 tähte. Kui vanas kreekas oli pretsessiooni tõttu Sõela moodustav täheparv kaotanud oma funktsiooni navigatsioonihooaja algust tähistava märgina, nimetasid kreeka poeedid selle täheparve Atlase 7 tütre järgi Plejaadideks. Ka mitmete maade rahvaastronoomias ollakse veendunud, et Sõelas on just 7 tähte.

Tegelikkuses on Sõelas ainult 6 tähte ja kui peaks olema ideaalsed tingimused ja absoluutne nägemine, siis oleks näha 8-9 tähte.

7 tähe puudumist on selgitatud ühe tähe lahkumisega, sageli on otsitud seda Suure Vankri lähedusest.

KAGAYA

www.KAGAYAstudio.com/

KidsParty

www.so-net.ne.jp/kids/

Tavauskumused

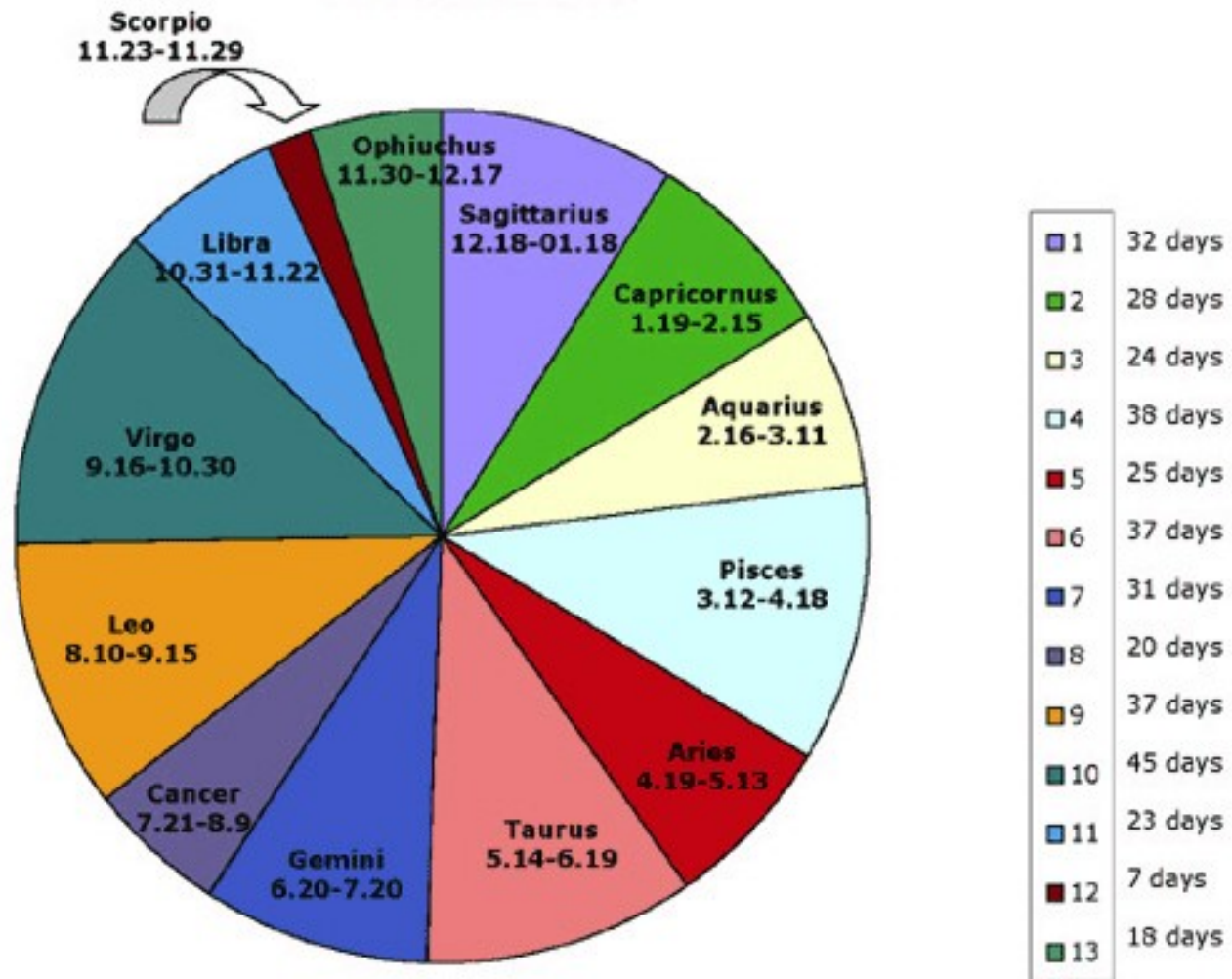

9. 12 tähtkuju

Arvatakse, et Mesopotaamias jagati ekliptika tinglikult 12 võrdseks osaks juba enam kui 4000 aastat tagasi. Ühtlasi on ka osa autoreid arvanud, et toleaegses astronoomias on olnud ajamääramises olulised mitte konkreetselt tähtkujud, vaid nende heledamad tähed, mis on ka loogiline, sest selliselt on võimalik taevakehade liikumist märksa täpsemalt määratleda. Kui ekliptika tasandis oli babüloonlastel tuntud 12 tähtkuju, siis Kuu liikumise arvestamisel olid olulised veel täiendavalt 6 tähte/tähtkuju.

Kreeka astronoomid võtsid algselt üle babüloonia sodiaagi 12 tähtkuju, mõningate ümbernimetamistega. Hipparchos (Hipparchus) fikseeris sodiaadi abil taevaste koordinaatide võrgu II sajandil BC. Umbes samast ajajärgust hakkavad tekkima esimesed vihjed sodiaagi 13-ndale ja esimesele elutule tähtkujule.

13 Month Zodiac

Tegelik loomaring

Võimalikuks põhjuseks peetakse akkadi keelse sõna *zibanitu* (skorpion) kõlalist sarnasust araabiakeelse sõnaga *zubānā* (kaal). Nt Hesiodese tekstides esineb mõlemaid variante, nii skorpioni sõrad (claws) kui ka kaalud.

Arvatavasti suuresti Hipparcosele tuginedes koostas Claudios Ptolemayos II sajandil, ühtlasi nudis ta ka skorpioni sõrad ja fikseeris lõplikult rooma astroloogidele meelepärase kaalude tähtkuju, muutes sellega astroloogilised märgid suuremaks fiktsiooniks, kui nad olid seda enne.

Väidetakse ka, et Kaalude tähtkuju seadustati Julius Caesari poolt, kuna see olevat sobiv tasakaalukusele viitav märk.

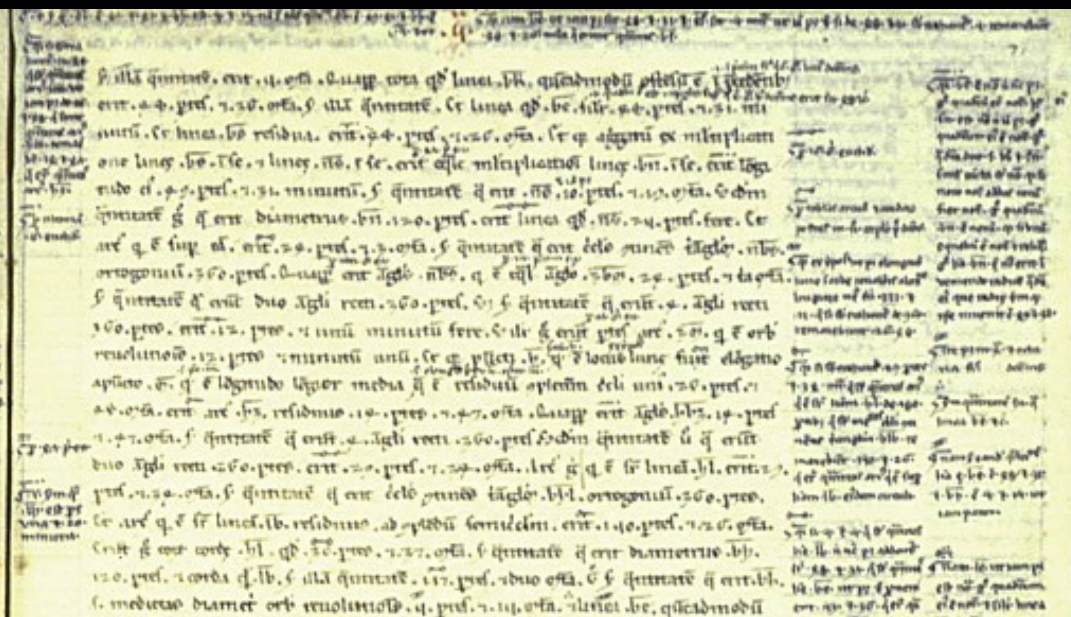
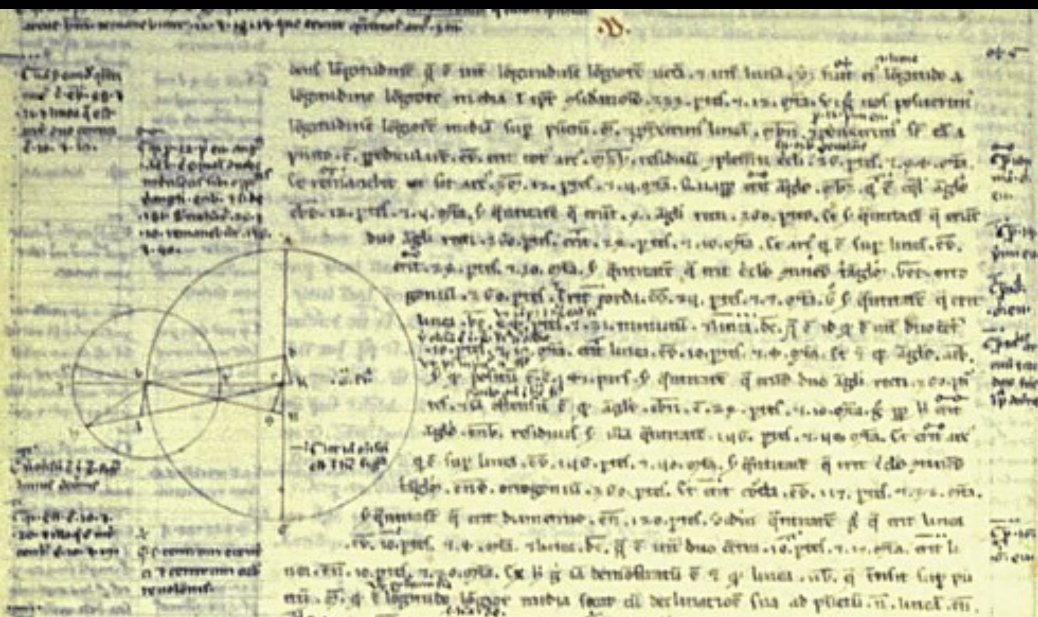
Kuni selle ajani esines sodiaagi erinevaid versioone, kaaludega (nt Atlas) kui ka ilma. Viimase näiteks võiks tuua Ptolemaiosega samast perioodist pärineva nn Mainzi gloobuse (Mainz Globe). See on Mainzis Rooma-Germaani muuseumis (Römisch-Germanischen Museum, Mainz, Germany) säilitatav Egiptuse päritolu pronkskera, millel on suure täpsusega kujutatud 48 klassikalist tähtkuju, teda kasutati päikesebella gnoomoni tipuna.

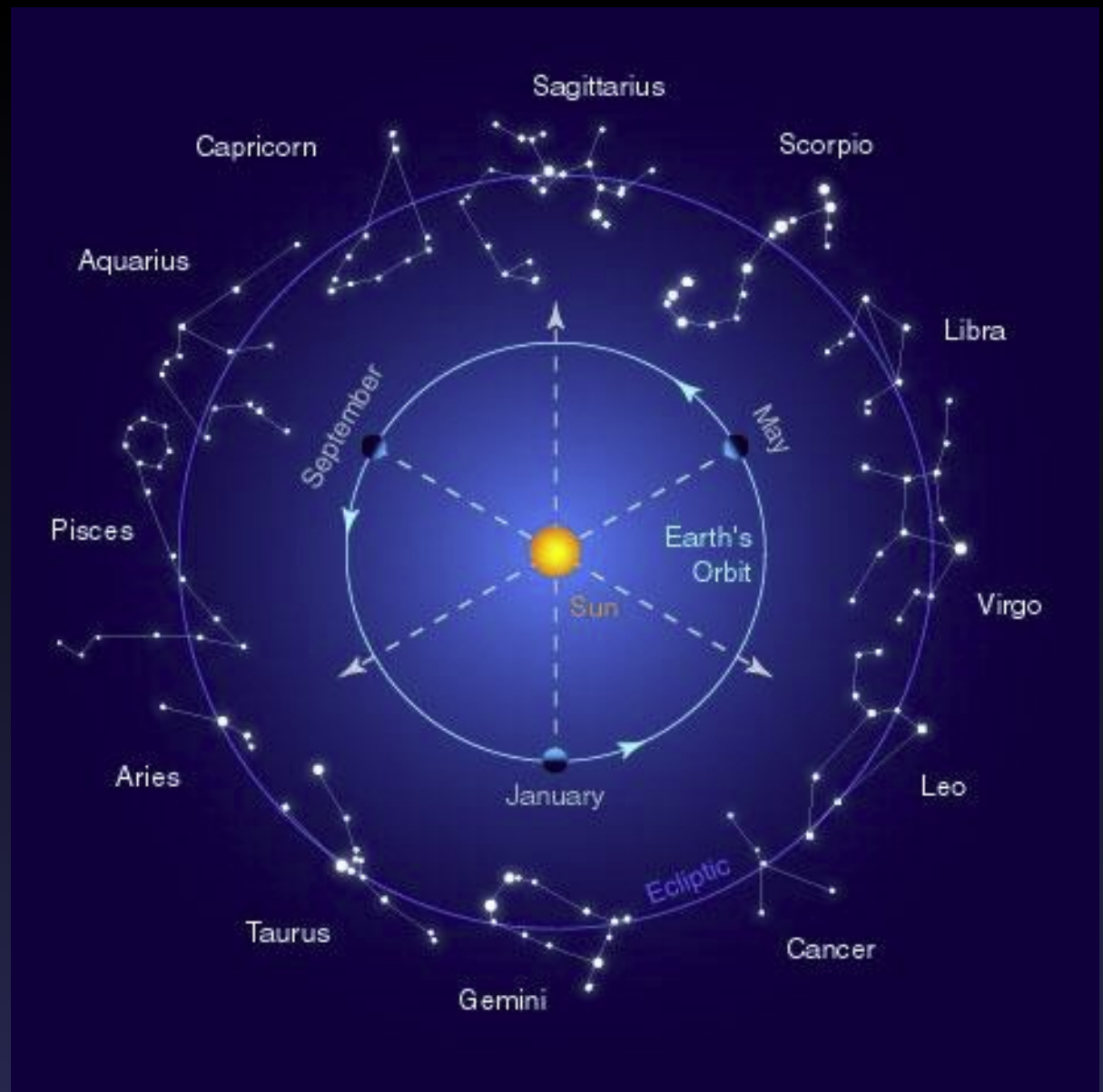
Mainzi gloobus

Farnese Atlas

Ehkki Ptolemaiiose raamat sai Araabia astroloogia/
/astronoomia aluseks ja nn roomlaste (taas)leiutatud
Kaalude tähtkuju muutus nomenklatuurseks, säilitasid
Kaalude tähtkuju heledamad tähed oma nimed α Librae,
Zubenelgenubi ("lõunapoolne sõrg - southern claw") ja β
Librae, *Zubeneschamali* ("põhjapoolne sõrg - northern
claw"). Samuti on olnud hilisemalt sümbiootilist kujutamist,
kaalud on paigutatud skorpioni sõrgade vahele.

Nn Kreeka sodiaak. Tegelikult oleks seda õigem nimetada Rooma sodiaagiks

10. Ristirahva tähed

Rahvaastronomias on laialdaselt tuntud tähtkujud **Suur Rist** ja **Väike Rist**. Nii ka Eestis.

Kuid tegelikult on need jõudnud Euroopa rahvaastronomiasse katoliku munkade kaudu.

Pühak Tours'i Gregoriuse 6.sajandist pärinevas

*De cursu stellarum*is aastast 573,

mille eesmärgiks oli eelkõige munkadele arusaadava praktilise ajamääramise selgitamine, kirjeldab ta muuseas ka praeguses Euroopa rahvaastronomias laialt levinud Suurt (Luik) ja Väikest (Delfiin) Risti.

11. Linnutee

Astronoomiliselt on Linnutee suur tähesüsteem – Galaktika. Meie Päike on üks üsna tavaline täht Galaktika äärealal. Galaktika tuum paikneb Amburi tähtkujus, selles kohas on Linnutee kõige laiem ja heledam, meie laiuskraadil ei ole see piirkond nähtav. Galaktika paksus on umbes 1 kpc (kiloparsek), laius 30–40 kpc, Päikese kaugus tuumast on ~8.5 kpc. Kõiki linnuteelaadseid tähesüsteeme nimetatakse galaktikateks. Sõna galaktika pärineb kreeka sõnast gala, mis tähendab piima.

Tänapäeval on üldlevinud üksnes nimetus Linnutee, varem on see murdeti ja paiguti varieerunud. Linnurada (ERA II 189, 79 (28) < Emmaste) oli nimetusena levinud kõikjal saartel, Kuretee (ERA II 18, 587 (6) < Harju-Jaani) ei ole olnud ilmselt eriti laia levikuga, peamiselt tunti seda nime Harjumaal. Taevatee (ERA II 62, 544/5 (12) < Kullamaa) ja ka Taevatänav (ERA II 69, 159 (51) < Noarootsi) oli tuntud Läänemaal. Teada on veel Taevarida (AES < Risti), Taevapeenar (Lääne-Nigula, ERA II 62, 159 (43–44)) ja Talipeenar (Martna, ERA II 60, 491 (105)).

Linnuteed on seostatud ka surnute hingede teega, jälgedega, ilmapuuga ja taliharjaga.

Kus Linnutee ja Rattad taevas – selle järele vaadati kella vanasti, (vanasti ei olnud seinakellasid), et teada, millal metsa minna. ERA II 302, 212 (124) < Valjala

Taeva tee – Linnu tee, mida mööda rändlinnud kevade ja sügisel käivad. Lindude juht on üks valge lind, luige sarnane, ilusa neiu peaga, mille ees keik kiskjad linnud värisevad. Kullid ja kotkad pugevad tema eest peitu pilverüngastesse. Tema elab suvel põhjakalju otsas, vaatab südaööpäikest ja teda toidetakse suurte lindude poolt põhjamaa magusate marjadega. Minu vanaema kolmas mees Jüri Nõmberg, kes oli vana meremees, nägi, kui üle suure mere juhtis see valge lind suurt karja linde maa poole. Ja lendas nii madalalt, et võis näha tema noore neitsi nägu ja laeva masti otsast pistis üks väsinud suur kull hirmuga tema eest lendu. ERA II 273, 266/7 (6) < Keila

